

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2022.21.5>

УДК 347.66

**ПРАВО ВЛАСНИКА НА
РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ І
ЖИТЛОВІ ПРАВА СПАДКОЄМЦІВ****Юрій ЗАЙКА**доктор юридичних наук, професор, головний
науковий співробітникНауково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)<https://orcid.org/0000-0003-1946-3171>

Метою статті є з'ясування гарантій принципу свободи заповіту та обґрунтування необхідності надання заповідачу в судовому порядку права усунення від спадкування спадкоємців, яким законодавцем надано право на обов'язкову частку спадщини. Наукове пізнання правових явищ та категорій базується на засадах об'єктивності, єдності теорії та практики, з використанням порівняльно-правового, нормативно-догматичного методу та методів правового прогнозування та моделювання, що виключає упередженість результатів дослідження та їх залежність від суб'єктивних факторів.

Досліджуються питання, пов'язані із здійсненням такого принципу спадкового права як свобода заповіту. Автор наводить своє бачення інституту обов'язкових спадкоємців, як інституції, що обмежує свободу заповіту і право фізичної особи на розпорядження своїм майном на випадок смерті. В умовах зростання різниці між доходами громадян пропонується замінити право окремих спадкоємців на обов'язкову частку спадщини правом на отримання аліментів за рахунок спадкового майна. Обставини, які можуть бути підставою для зменшення розміру обов'язкової частки спадщини, необхідно конкретизувати у законі. Серед таких

UDC 347.66

**OWNER'S RIGHT TO PROPERTY
DISPOSAL AND HOUSING RIGHTS
OF HEIRS****Zaika, Yuri O.**Doctor of Law Sciences, Professor, Chief
ResearcherAcademician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The purpose of the article is to clarify the guarantees of the principle of the freedom of the will and to justify the need to grant the testator the right in a judicial proceeding to remove from the inheritance the heirs who have been granted the right to a mandatory share of the inheritance by the lawmaker. Scientific knowledge of legal phenomena and categories is based on the principles of objectivity, the unity of theory and practice, using the comparative-legal, normative-dogmatic methods and methods of legal forecasting and modeling, which excludes the bias of research results and their dependence on subjective factors. Issues related to the implementation of such a principle of inheritance law as freedom of will are being analyzed. The author presents his vision of the institution of mandatory heirs as an institution that limits the freedom of a will and the right of an individual to dispose of his property in the event of death. In the conditions of the growing difference between the incomes of citizens, it is proposed to replace the right of individual heirs to a mandatory share of the inheritance with the right to receive alimony at the expense of inherited property. Circumstances that may be the basis for reducing the size of the mandatory share of the inheritance must be specified in the law. Among such circumstances, it is necessary to mention the actions of the heirs, which do not

обставин необхідно зазначити такі вчинки спадкоємців, які формально не усувають їх від спадкування, проте за своїм характером є аморальними і суперечать людській природі (антигромадська поведінка в умовах воєнного стану, негідна поведінка подружжя у шлюбі, ігнорування батьківськими обов'язками тощо). Особі, яка склала заповіт, необхідно надати засіб захисту її суб'єктивного права на розпорядження власністю на випадок смерті. Таким спеціальним способом захисту може стати надання особі права на позов про позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку спадщини і закріплення відповідної новели у Цивільному кодексі України «Позбавлення права на обов'язкову частку спадщини за позовом заповідача».

Ключові слова: право на житло, свобода заповіту, право на обов'язкову частку спадщини, усунення від права на спадкування

У суверенній, незалежній, демократичній, соціальній і правовій державі елементом розпорядження правом власності є право розпорядження власністю на випадок смерті. Будь-яка дієздатна особа на свій розсуд може розпорядитися належним їй майном чи його часткою, зокрема, і на випадок своєї смерті шляхом складання заповіту. Держава зацікавлена в тому, щоб її громадяни реалізовували надані їм права оскільки будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише за умови їх реального здійснення. Завдання законодавця визначити оптимальне співвідношення інтересів приватної особи з інтересами суспільства і держави загалом, зокрема, і у сфері спадкових правовідносин, що і зумовлює актуальність наукової розвідки.

Спадковим правовідносинам, зокрема, суб'єктивним правам фізичних осіб у цій сфері на монографічному рівні приділялась увага низкою вітчизняних цивілістів. В наукових дослідженнях З. В. Ромовської [13], С. Я. Фурси [16], Є. О. Рябокони [8] закладено розуміння правової природи свободи заповіту і її обмеження, сутності інституту обов'язкових спадкоємців. Своєрідною енциклопедією проблем сучасного спадкового права стала колективна монографічна праця творчого колективу харківських вчених (О. П. Печений, В. І. Крат та ін.) на чолі І. В. Спасибо-Фатєєвої [19]. Чільне місце серед наукових праць у цій площині посідає і монографія «Спадкове право : крізь призму судової практики» (2022) за редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої [15], концептуальні підходи щодо системного оновлення (рекодифікації) спадкового права запропоновані О. Є. Кухарєвим [12]. Окремі спадкові інституції в контексті із житловими правовідносинами досліджувалися М. К. Галянтичем, Р. А. Майдаником, Є. О. Мічуріним, С. О. Сліпченко, Р. Б. Шишкою, Н. Б. Солтис.

Сучасне розуміння права на житло ґрунтується на визнанні цього права як невід'ємною частини прав людини [4, с. 108]. Спадкові правовідносини є обов'язковим елементом цивільно-правового механізму правового регулювання права фізичної особи на житло,

formally remove them from the inheritance, but by their nature are immoral and contrary to human nature (anti-social behavior in the conditions of martial law, unworthy behavior of spouses in marriage, ignoring parental duties, etc.).

The person who made the will must be provided with a means of protecting its subjective right to dispose of the property in the event of death.

Such a special method of protection can be granting a person the right to file a claim for depriving the heir of the right to a mandatory share of the inheritance and enshrining the corresponding amendment in the Civil Code of Ukraine "Deprivation of the right to a mandatory share of the inheritance by the testator's claim".

Keywords: right to housing, freedom of will, right to a mandatory share of inheritance, removal from the right to inheritance

оскільки регламентують порядок переходу норм права у суб'єктивні цивільні права та обов'язки правонаступника.

Власник може вчиняти стосовно свого майна будь-які дії, але останні не повинні суперечити інтересам інших суб'єктів приватного права та публічним інтересам [18, с. 501]. Суб'єктивне житлове право складається із юридичних можливостей, які надаються суб'єкту цивільних правовідносин, зокрема із правомочності вимоги.

Обмежене суб'єктивне речове право на житло мають і члени сім'ї власника на користування цим житлом [5, с. 6]. А оскільки всім фізичним особам — власникам та користувачам житла забезпечуються однакові умови здійснення своїх прав [11, с. 201-202], то, відповідно, право особи на розпорядження своєю власністю шляхом складання заповіту не може не зачіпати майнових і немайнових інтересів користувачів житла, зокрема, членів його сім'ї. В.М. Коссак слушно зауважує, що новелізацію норм спадкового права в умовах рекодифікації Цивільного кодексу України доцільно здійснювати у напрямках забезпечення стабільності та правонаступництва у володінні приватною власністю, непорушності права приватної власності, диспозитивності норм, регулюючих вільне волевиявлення спадкодавця щодо розпорядження своїм майном на випадок смерті [10, с. 550]. На сьогодні в умовах оновлення цивільного законодавства на порядку денному стоїть і перегляд сталих, традиційних інститутів спадкового права, які не повною мірою відповідають сучасним суспільним реаліям.

Метою роботи є з'ясування гарантій задекларованого законодавцем права на житло і принципу свободи заповіту та обґрунтування необхідності надання заповідачу в судовому порядку права усунення від спадкування осіб, яким законодавцем надано право на обов'язкову частку спадщини.

Серед завдань виокремимо : з'ясування змісту принципу свободи заповіту; аналіз правової природи інституту права особи на обов'язкову частку спадщини; дослідження підстав обмеження свободи заповіту і захист житлових прав неповнолітніх і недієздатних спадкоємців.

Наукове пізнання досліджуваних правових явищ та категорій базувалося на засадах об'єктивності, єдності теорії та практики, що унеможливило упередженість результатів дослідження, їх залежність від тимчасової ситуативності та інших суб'єктивних факторів.

Одним із домінуючих у використаному методологічному підході є порівняльно-правовий метод, який став основою для визначення змісту таких правових категорій як «заповіт», «свобода заповіту», «обмеження свободи заповіту», «гарантії суб'єктивних прав заповідача» «гарантії прав неповнолітніх і недієздатних спадкоємців» і дозволив виявити характерні для них особливості та відмінності. Для аналізу змісту норм чинного вітчизняного спадкового законодавства використано нормативно-догматичний метод. Глибокі історичні корені спадкування, зокрема, інституту права на обов'язкову частку спадщини, зумовили використання історичного методу для виявлення еволюційних закономірностей розвитку спадкових правовідносин у цій сфері. Спроекувати майбутню структуру об'єкту дослідження при розробці пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення цивільного законодавства, дозволили методи правового прогнозування та метод моделювання.

1. Право на обов'язкову частку спадщини.

Одним із традиційних принципів спадкового права є принцип свободи заповіту. Окрім безумовних переваг, зокрема, широкої можливості здійснювати і реалізувати надані природні права, заповідальна свобода має деякі негативні сторони. Використовуючи надані права заповідач може позбавити утримання своїх найближчих родичів чи подружжя, яких він за законом зобов'язаний утримувати, і тим самим, позбавити їх засобів до існування. Невипадково, ще у римському приватному праві у випадках, коли зміст заповіту «не відповідав добрим звичаям» і від спадщини усувалися найближчі родичі, вважалося, що така особа перебувала «не у своєму розумі» і її остання воля до уваги не бралася. Звичайно, що мали місце і зловживання. Так римський історик Г.Т. Светоній (I-II ст. н.е.) наводить

цікавий «правовий механізм» формування змісту заповіту римських громадян, який винайшов імператор Гай Калігула. Якщо імператора не оголошували співспадкоємцем разом із рідними заповідача, то він визнавав такі заповіти «пустими» і недійсними» [3, с.133].

Поняття «розпорядження майном» і «розпорядження майном на випадок смерті» не збігаються за змістом. Розпорядження, як один із складових елементів змісту права власності, передбачає можливість визначити юридичну чи фактичну долю речі. Розпорядження ж «на випадок смерті» не є розпорядженням у власному розумінні цього слова, оскільки ні до чого власника не зобов'язує і не перешкоджає йому використовувати належне йому майно на свій розсуд.

Регулювання спадкових правовідносин не може не будуватися на оптимальному та виваженому поєднанні інтересів окремої особи та суспільства та держави загалом. Після низки кодифікацій цивільного законодавства у ч. 1. ст. 1241 ЦК України законодавець визначив наступний вичерпний перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини.

Під категорію, так званих, обов'язкових спадкоємців, підпадають : 1) малолітні діти спадкодавця; 2) неповнолітні діти спадкодавця; 3) непрацездатні діти спадкодавця; 4) непрацездатне подружжя; 5) непрацездатні батьки. Коло спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку спадщини, визначається на день відкриття спадщини. Відповідно, заповідач при складанні заповіту, вже може практично спрогнозувати, яка особа, незалежно від його волевиявлення, може претендувати на спадщину, незважаючи на те, що цю особу своїм заповідальним розпорядженням він спадщини позбавив. Право особи на обов'язкову частку спадщини у доктрині спадкового права завжди розглядалося і розглядається як виняткове право. Це право носить виключно особистий характер, тобто, за своєю правовою природою воно нерозривно пов'язано з конкретною особою. Таке право не може перейти до інших осіб за правом представлення, ні в порядку спадкової трансмісії, від нього не можна відмовитися шляхом відказу іншому спадкоємцю [7, с. 121].

Не можна погодитися із твердженням, що існуюче положення про наданням окремим категоріям спадкоємців обов'язкової частки не обмежує свободу волевиявлення заповідача, а лише визначає правові межі реалізації такої волі. Зазначимо, що у ч. 1 ст. 1241 ЦК України розмір обов'язкової частини визначено як половина частки, яка належала б спадкоємцю у разі спадкування за законом. Корируючи останню волю заповідача, законодавець по суті позбавляє призначеного правонаступника половини призначеної йому спадщини, тобто, розмір належного йому за заповітом майна зменшується вдвічі, що, напевно чи можна вважати «правовими рамками реалізації останньої волі». У сучасних умовах зростає прірва між доходами пересічного громадянина і окремими верстами населення. Виникають значні відмінності між розміром мінімальної пенсії і пенсій деяким категоріям громадян, тому в окремих випадках надання обов'язкової частки спадщини всупереч заповіту особі, яка є матеріально забезпечена, не може не суперечити меті цього інституту і його дискредитації в цілому.

Якщо ж негідна поведінка таких осіб спонукала заповідача позбавити їх спадщини у заповіті, то майнові інтереси обов'язкових спадкоємців можна захистити і не надаючи їм права на обов'язкову частку спадщини, яка ж до того може значно перевищувати їх соціальні потреби. У сучасну епоху норми спадкового права втрачають свій догматичний зміст і повинні реагувати на політичні, економічні і суспільні зміни, які відбуваються у державі у суспільстві загалом. Більш обґрунтованим і справедливим на видається у таких випадках надання обов'язковим спадкоємцям за рішенням суду замість права на частку спадщини – права аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [17, с. 126].

2. Усунення від права на спадкування.

Законодавець, керуючись нормами загальнолюдської моралі, визначає коло осіб, які усуваються від отримання спадщини, незважаючи на їх родинні чи сімейні зв'язки з

померлим, а в певних випадках, незважаючи і на раніше висловлену волю спадкодавця в заповіті.

Особи, які внаслідок своєї протиправної поведінки позбавляються законодавством права на отримання спадщини після конкретного спадкодавця, в теорії цивільного права називають «негідними» або «недостойними» спадкоємцями [6, с. 205].

Залежно від ступеня суспільної небезпеки і об'єкту протиправних дій, на який здійснюється посягання, спадкоємець або усувається від спадщини взагалі, або втрачає певну частку майна. Усунення від спадкування є своєрідною цивільно-правовою санкцією. Поруч із загальними рисами цивільно-правова відповідальність у спадковому праві має і свої особливості, зокрема, виступає як вид недоговорної відповідальності; характеризується особливим складом цивільного правопорушення, об'єктом якого виступають абсолютні особисті немайнові права спадкоємця (право на життя, право на здоров'я, право на свободу заповіту та ін.) та правопорядок у сфері цивільних правовідносин; відповідальною особою завжди виступає спеціальний суб'єкт – непрацездатна особа, яка має право на певну частку спадщини, незалежно від змісту заповіту; може настати лише за однієї неодмінної умови – смерті спадкодавця, оскільки лише за цієї обставини виникає повний юридичний склад, який є підставою для виникнення спадкових правовідносин; носить виключно майновий характер, оскільки особа або взагалі втрачає право на майно, яким виступає спадщина, або зменшується її право на певну частку; виступає у формі позбавлення суб'єктивного права на спадщину чи на її частку [2, с. 257-258].

Відповідно до ч. 2 ст. 1241 ЦК України суду надано право зменшувати розмір обов'язкової частини з урахуванням відносин між обов'язковими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають важливе значення. Таким чином, норма про право необхідних спадкоємців на половину спадщини втратила свою імперативність. Серед обставин, які суд може взяти до уваги і визнати підставою для зменшення розміру обов'язкової частки науковці називають погані взаємини між спадкодавцем і спадкоємцем або їхнє ігнорування взагалі, судові суперечки між ними, неналежний догляд за спадкодавцем, матеріальне становище спадкоємця та інше. Законодавець визначає юридичні факти, за наявності яких до спадкоємців застосовуються своєрідні цивільно-правові санкції, зокрема, розмір спадкової частки може бути зменшено, або спадкоємці позбавляються права на спадщину, яка відкрилася.

Негідні дії спадкоємців, які зумовлюють усунення цих осіб від спадкування, за ступенем суспільної небезпеки є різними: від вчинення особливо тяжкого злочину – до невиконання цивільних обов'язків і аморальної поведінки. Підстави зменшення розміру обов'язкової частки необхідно конкретизувати безпосередньо у ЦК України. Обставини, серед таких обставинам необхідно зазначити такі вчинки спадкоємців, які формально не усувають їх від спадкування, проте за своїм характером є аморальними і суперечать природі людської поведінці (антигромадська поведінка в умовах воєнного стану, негідна поведінка подружжя у шлюбі, зокрема, подружня зрада, ігнорування батьківськими обов'язками тощо). Для повнолітнього, дієздатного, матеріально забезпеченого спадкоємця інститут обов'язкової частки не повинен виступати як засіб безпідставного збагачення супроти волі заповідача. Обмеження волі заповідача відносно розпорядження належної йому власністю повинно виступати об'єктивною необхідністю захисту майнових інтересів найближчих родичів та подружжя, обов'язок по утриманню яких може бути покладено на заповідача за його життя, оскільки в іншому випадку втратила б своє соціальне призначення і перетворилася на спосіб збагачення за рахунок майна померлої особи незалежно від її ставлення до спадкоємця. За наявності спадкоємців, які зацікавлені в усуненні від спадщини негідного спадкоємця або зменшенні його частки довести в судовому порядку його недостойність справа хоча і складна, проте реальна.

Невипадково доволі поширеними стають судові справи з питань усунення від права на спадкування різних категорій спадкоємців і як стверджують окремі дослідники, справ такої категорії розглянуто понад 100 000 [14, с. 140]. Проте за відсутності інших спадкоємців або

у випадках, коли спадщину заповіли юридичній особі чи для загальнокорисної мети, довести факт недостойної поведінки спадкоємця складно, оскільки, як слушно зазначається в літературі, жоден орган не веде реєстр осіб, які скоїли умисні протиправні дії стосовно спадкодавця чи інших осіб, а відтак нотаріус може видати свідоцтво про право на спадщину і такому спадкоємцю [9, с. 184]. Обставини, які можуть бути підставою для зменшення розміру обов'язкової частки, необхідно конкретизувати у законі. Це можуть бути, наприклад, завідомо неправдиві свідчення в суді проти спадкодавця; неправдиве звинувачення його у скоєнні злочину; неповідомлення про те, що готується замах на життя спадкодавця; ненадання допомоги в разі існування реальної загрози його життю та ін.

3. Усунення заповідачем від спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини.

Обмеження свободи заповіту має не звужувати право особи на розпорядження своєю власністю, а виступати як об'єктивна необхідність захисту інтересів найближчих непрацездатних родичів (усиновителя та усиновлювачів) і непрацездатного подружжя, яких спадкодавець за законом зобов'язаний утримувати. Заповідач повинен мати можливість захищати своє суб'єктивне право на розпорядження власністю до смерті.

Правовій доктрині як сукупності науково обґрунтованих положень, правових ідей і конструкцій, розроблених правознавцями на основі глибоко пізнання вітчизняного законодавства, практики його застосування, аналізу історичних витоків приватного права та його основних інститутів належить провідне місце у формуванні державної політики у сфері приватного права [1, с. 511]. Після смерті заповідача вже ніхто не зможе виявити мотиви позбавлення ним спадщини окремих осіб, а довести в суді обґрунтованість усунення окремих осіб від спадкування досить проблематично.

Пропонується надати заповідачу, як найбільш зацікавленій особі, право за життя у судовому порядку вимагати зменшення розміру обов'язкової частки певного спадкоємця, а за наявності передбачених у законі обставин вимагати усунення спадкоємця від спадкування [20, с. 91].

Висновки

Обставини, які можуть бути підставою для зменшення розміру обов'язкової частки спадщини, необхідно конкретизувати у законі. Особі, яка склала заповіт, необхідно надати засіб захисту її суб'єктивного права на розпорядження власністю на випадок смерті. Таким спеціальним способом захисту може стати надання особі права на позов про позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку спадщини. Відповідно ЦК України необхідно доповнити ст. 1225-1 «Позбавлення права на обов'язкову частку спадщини за позовом заповідача».

1. Підставами позбавлення права на отримання обов'язкової частки спадщини є обставини, визначені у ст. 1224 ЦК України.

2. Особа яка склала заповіт, за наявності обставин, які свідчать про негідну поведінку спадкоємця, може звернутися з позовом про позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку спадщини або зменшення її розміру.

3. Суд має право позбавити спадкоємця права на обов'язкову частку спадщини, враховуючи особливості взаємовідносин спадкодавця і спадкоємця, громадську оцінку поведінки спадкоємця і майнове становище останнього.

4. Права на обов'язкову частку спадщини в порядку цієї статті не може бути позбавлений спадкоємець, який є неповнолітнім або визнаний в судовому порядку недієздатним.

Запропонована новела стане певною гарантією свободи заповіту і забезпечить справедливий баланс інтересів заповідача та осіб, які позбавлені можливості самостійно захищати свої інтереси у суді.

Посилання:

1. Кузьменко О. В. та ін. (2019) Адаптація національного законодавства відповідно до угоди про асоціацію України з Європейським Союзом: монографія. 678 с.
2. Безклубий І. та ін. (2014) Відповідальність у приватному праві : монографія. 416 с.
3. Гай Светоній Транквілл (2012) Життєписи дванадцяти цезарів / пер. з латин. П. Содомора. 278 с.
4. Галянтич М. К. (2006) Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень: монографія. 512 с.
5. Гопанчук В. С., Заїка Ю. О. та ін. (2003) Житлове право України: навч. посіб. 208 с.
6. Заїка Ю. О. (2007) Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. 288 с.
7. Заїка Ю. О. (2019) Юридичні факти у спадковому праві. Новітні підходи до розуміння юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватних відносин. Зб. наук. пр. С. 105-123.
8. Заїка Ю. О., Рябоконт Є. О. (2009) Спадкове право: навч. посіб. 352 с.
9. Кухарев О. Є. (2020) Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування: практ. посіб. 362 с.
10. Харитонов Є. О. та ін. (2020) Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів: монографія. 674 с.
11. Луць В. В., Крупчан О. Д. та ін. (2016) Право власності на житло в Україні: доктрина та реалізація: монографія. 247 с.
12. Кузнецова Н. С. та ін. (2022) Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія. 908 с.
13. Ромовська З. В. (2009) Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. 264 с.
14. Рубан О. О. (2022) Усунення від права спадкування одного з батьків// Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Вип. 69. С. 138 – 142.
15. Спасибо-Фатеєва І. В. та ін. (2022) Спадкове право: крізь призму судової практики: монографія. 536 с.
16. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Клименко О. М. та ін. (2007) Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб. 1216 с.
17. Заїка Ю. О., Солтис Н. Б., Проценко В. В., Рябоконт Є. О. (2015) Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія. 248 с.
18. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. (2021) Приватне право як концепт. Том IV. Від ідеї до реалізації: монографія. 632 с.
19. Спасибо-Фатеєва І. В., Печений О. П., Крат В. И. и др. (2016) Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монографія. 608 с.
20. Zaika Yuri O. (2020) Directions of updating the inheritance legislation of Ukraine. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vol. 27, No. 1, 2020. P. 84-99.

Статтю було подано	05.12.2022	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	11.12.2022	The article was revised
Статтю було прийнято	22.12.2022	The article was accepted